

İngiltere ve Kaşgar Devleti İlişkileri (1870-1874)

Meryem Özer*

Öz

1865 yılında Doğu Türkistan'a gelerek Kaşgar'a hâkim olan Yakub Beg devletini kurduktan kısa bir süre sonra İngiltere ve Rusya'nın ilgi alanlarına girmiştir. Kaşgar Devleti'ne karşı Rusya menfi bir tutum izlemiş; bölgedeki ticari çıkarlarını zedelenmesinden korkmuş ve işgal ettiği Batı Türkistan'daki Türk Hanlıklarına kötü örnek olacağı endişesine kapılmıştır. İngiltere de Kaşgar Devleti'ne olumlu yaklaşarak; onun ticari olanaklarından faydalanmak istemiş, Hindistan'ı korumak için Rusya ile aralarında tampon bir devlet olarak düşünmüştür. Yakub Beg ise özellikle Rusların tehdidine karşı İngiltere'yi koz olarak kullanıp varlığını korumaya çalışmıştır. Bu makalede Yakub Beg'in 1870-1874 yılları arasında İngiltere'yle kurduğu diplomatik ilişkiler ele alınmış, bu ilişkilerin Kaşgar devleti açısından etkisi irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XIX. yüzyıl, Doğu Türkistan, Yakub Beg, İngiltere, Rusya.

* Dr., MEB, İstanbul/Türkiye, mryozer@gmail.com, orcid.org/0000-0003-3394-8490

England and Kashgar State Relations (1870-1874)

Abstract

Shortly after being established, Kashgar state attracted the attention of Britain and Russia. Where Russia took a negative stance against Kashgar state as it was afraid its commercial interests in the region would be damaged and worried that this would set a bad example to the Turkish Khanates in West Turkestan that it had already occupied, Britain approached it positively as it wanted to take advantage of its commercial possibilities and use it as a buffer between India and Russia. Yakub Bey, on the other hand, tried to protect the State's existence by using Britain as a trumpcard especially against the threat of the Russians. In this article, Yakub Beg's diplomatic relations with Britain between 1870-1874 are discussed, and the effect of these relations on Kashgar State is studied.

Keywords: XIX. century, Eastern Turkestan, Yakub Beg, Britain, Russia.

Giriş

XIX. yüzyılda sömürgecilik yarışında rakiplerine karşı başarılı olan İngiltere, 1757 yılında Fransızları yendikten sonra işgale başladığı Hindistan'daki hâkimiyetini 1858 yılında tamamlamış, zaman içinde yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla Hindistan, İngiliz sömürge siyaseti için öncelikli konuma yükselmiştir.¹ Bu tarihten sonra diğer devletlere karşı İngiltere'nin başlıca amacı Hindistan'a giden yolları kontrolü altına alarak ülkenin kuzeybatı ve kuzey sınırının güvenliğini sağlamak olmuştur.²

Hindistan'ı kaybetmenin bir felaket olacağını düşünen İngiltere; XIX. yüzyılın ortalarında Rusya'nın İran, Afganistan ve Türkistan üzerinden Hint okyanusuna inme çabalarını ticari gelirinin ana kaynağı olarak kabul ettiği, kendisi için hayati önem taşıyan Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Bu amaçla Rusya'ya karşı yoğun bir diplomasi faaliyetine girmiş, bölgedeki devletlerle ittifaklar yaparak ya da bu devletleri kontrol altına alarak Rusya'yı engellemeye çalışmıştır. XIX. yüzyılın başlarında başlayıp XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden ve "Büyük Oyun" adı da verilen bu mücadeleye XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bulunduğu coğrafya nedeniyle Türkistan da dâhil edilmiştir.³

Rusya, XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde kararlı bir şekilde Batılılaşma süreci başlatmış ve özellikle ordusunu modernize ederek büyük bir imparatorluk haline gelmek için harekete geçmiştir. Bu nedenle kuzeyde ve batıda İsveç ve Lehistan, güneyde Osmanlı devleti ve İran, doğuda ise İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan, Çin ve Japonya ile çeşitli mücadeleler içine girmiş;⁴ bu mücadelelerinde iktisadi, siyasi ve beşeri olmak üzere üç hedef gözetmiştir. Söz konusu hedefler ticari olarak İngiltere'nin doğuda elinde tuttuğu pazarlara girmek, siyasi olarak güneydeki denizlere inmek ve beşeri olarak da Türkistan'da etnik ve dini yayılmayı tamamlamaktır.⁵

1 Orhan Doğan-Aysel Erdoğan, "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 16, s. 3, 2017, s. 846.

2 Azmi Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, 2000, s. 300 vd. 299, 302.

3 XIX. yüzyılın ortalarında başlayıp XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu rekabet sadece İngiltere ve Rusya arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkiler düzeyinde kalmamış, aynı zamanda XX. yüzyılda dünya siyasetinin de şekillenmesinde etkisi olan bir mücadele olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Evgeny Sergeev, *The Great Game, 1856–1907: Russo-British Relations in Central and East Asia*, Woodrow Wilson Center Press / Johns Hopkins University Press, 2013.

4 John P. Ledonne, "The Geopolitical Context of Russian Foreign Policy: 1700-1917", *Acta Slavica Iaponica*, vol. 12, 1994, s. 12.

5 Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz –Rus Mücadelesi (1856-1869-)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2009, s. 20, s. 54.

XVIII. yüzyılda batıda ve güneybatıda rakiplerine karşı üstünlük sağlayan Rusya,⁶ güneyde ise “Boğazlara sahip olma ve sıcak denizlere inme” şeklinde ifade edilebilecek politikasıyla⁷ önce Karadeniz’e, daha sonra da İstanbul’u alarak boğazların kontrolünü sağlayıp Akdeniz’e ulaşmayı planlamıştır. Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren İstanbul ve boğazlar üzerine yoğunlaşan Rusya’yı, İngiltere Osmanlılarla ittifak yaparak 1853-1856 Kırım Savaşı’nda yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgiden sonra Rusya, batıdaki başarısızlığını telafi edebilmek için Türkistan’ın tamamını işgal edip oradan Afganistan ve Hindistan’a inme planlarıyla gözünü bu yöne çevirmiştir.⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların Türkistan’ın batısındaki hanlıklara yönelik nüfuz kurma çabaları⁹ İngiltere’yi rahatsız etmiş, bölgedeki yayılma faaliyetlerini diplomatik yollarla engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle hem bölge hakkında bilgi edinebilmek hem de Rusya’nın işgal planları konusunda hanlıklara uyarılarda bulunmak için Albay Charles Stoddart’ı Türkistan’a göndermiştir. Ancak Stoddart, Buhara Hanı tarafından tutuklanmıştır. Bu durum üzerine İngiltere, Stoddart’ı kurtarmak için Albay Arthur Conolly’i Türkistan’a göndermiştir. Conolly, hanlıklara birleşmeleri yönünde önerilerde bulunmuş, ancak bu teklifi rağbet görmediği gibi kendisi, Stoddart ile birlikte Buhara Hanı’nın emriyle idam edilmiştir.¹⁰ Bu olaydan sonra İngiltere, Türkistan’ın batısındaki hanlıklara tekrar elçi gönderme riskini göze alamamış; hanlıklar ise zamanla Ruslar karşısında etkisiz kaldıkları için bölgeyi ellerinde tutmakta zorlanır hâle gelmişlerdir. Diğer yandan Türkistan’ın doğusunda XIX. yüzyılın ortalarında bölge halkı, Mançulara karşı isyanlar başlatmış, bu isyanlar 1865 yılında Yakub Beg tarafından Kaşgar Devleti’nin kurulmasıyla sona ermiştir.

Rusya’nın XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan’ın batısındaki hanlıkları teker teker ele geçirmeye başlaması ve Doğu Türkistan sınırlarına dayanması bölgenin Rusya’nın eline geçmesi ihtimalini ortaya çıkarmıştır. İngiltere bu durumu, Hindistan’ın kuzey sınırlarının, dolayısıyla Hindistan’ın

6 Mehmet Yetişgin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s. 16, 2006, s. 684.

7 Besim Özcan, “ Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. I, s. 2, 2007, s. 7.

8 Peter Hopkirk, *The Great Game in Asia*, London, John Murray, 1990, s. 295 vd.

9 Rusya’nın Türkistan Hanlıklarına yönelik genişleme siyaseti ve buna karşı bu Hanlıkların Ruslara karşı mücadelesi için bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

10 Muhammed Bilal Çelik, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009, s. 202 vd.

güvenliğinin tehlikeye girmesi olarak yorumlamıştır. Bu tehdide karşı bazı İngiliz politikacılar, Rusya'nın gerçek ya da sözde, Hindistan'a yönelik tehdidi ile İç Asya'da ilerleyişini durdurmak için İngiliz ve Rus sınırları arasındaki bölgede yerli ve bağımsız tampon devletlerin kurulması yönünde politikalar geliştirmeye çalışmışlar;¹¹ kurulacak tampon devletlere de silah temin etmek, onların ordusundaki askerleri eğitmek, hükümdarlarıyla savunma ittifakı yapmak gibi tedbirler öngörmüşlerdir.¹² Bu nedenle özellikle Rus karşıtı İngiliz politikacılar, 1865'den 1877'ye kadar Doğu Türkistan'da bağımsızlığını sürdüren Yakup Beg'in desteğini almaya çalışmışlardır. Bunun için de Hindistan ve Kaşgar Devleti arasında ticari ilişkileri geliştirmeyi,¹³ diplomatik ilişkilerin yolunu açmayı planlayarak Afganistan'la birlikte Kaşgar Devleti'ni Hindistan ve Rusya arasında tampon devletler olarak düşünmüşlerdir. Ancak 1863-1869 yıllarında Hindistan Genel Valisi olan Lord John Lawrence'ın bu düşünceye sıcak bakmaması nedeniyle¹⁴ 1870 yılına kadar iki devlet arasında resmi ilişkiler başlamamıştır.

İngilizlerin Doğu Türkistan'la İlgilenmesi ve Kaşgar Devletiyle Resmi İlişkilerin Başlaması

İngiliz ve Kaşgar Devleti arasındaki resmi ilişkiler 1870 yılında başlasa da İngilizler daha 1813 yılında Türkistan'daki hanlıklarla ilişki kurmak amacıyla Mir İzzetullah'ı Türkistan'a göndermişlerdir.¹⁵ 1850'lerden itibaren ise Türkistan'ın ticari potansiyelini anlayabilmek için Avam Kamarası'nın emriyle¹⁶ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından Alman Schlagintweit kardeşler Himalayalar,

11 Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of A Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, And Kuldja II*, New York, Scribner, Armstrong & Co, 1876, s. 266.

12 Paizula Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 187. Bu tez 2016 yılında "Asyanın Kalbi" Doğu Türkistan A.N. Kuropatkin adıyla kitap olarak basılmıştır (Feyzullah Uygur, "Asyanın Kalbi" Doğu Türkistan A.N. Kuropatkin, İstanbul, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2016).

13 K. B Wariko, "19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan'ın Durumu: Sosyo Ekonomik Bir Çalışma", *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi* (IJVUTS), çev. Utku Işık, c. 2, s. 3, s. 179.

14 Arminius Vambery, *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question*, London, Smith, Elder&Co, 1874, s. 163 vd.

15 Geniş bilgi için bkz: Mir İzzet Ullah, "Travels Beyond the Himalaya", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, çev. H. H. Wilson, vol. 7, no. 2, 1843, s. 283-342.

16 *Parliamentary Papers* 1857-58, c. 62, VII, Part I., *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. CXLIX, 1858, s. 286, 290-291.

Karakoram ve Kunlun dağlarında bilimsel araştırma yapmak için davet edilmişlerdir.¹⁷ Kardeşlerden Adolf Schlagintweit Kaşgar hâkimi Veli Han Töre tarafından Çinli bir casus olduğu gerekçesiyle 1857 yılında idam edilmesine¹⁸ rağmen geri dönen iki kardeş bölge hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.¹⁹ Bu bilgilerin yanında gelecekte Hindistan'ın kuzeybatı sınırındaki devletlerle Hindistan arasında oluşabilecek ilişkilerin gelişimine katkıda bulunmak için bölgenin ticaret yolları ve kaynakları hakkında R.H. Davies de ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır.²⁰ 1863 yılında ise T.G. Montgomerie²¹ tarafından Muhammed Hamid, Yarkend'i incelemek için görevlendirmiştir.²² Hoten hâkimi Hacı Habibullah'tan aldığı davet mektubu üzerine 1865 yılının ortalarında H. Johnson,²³ buraya bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretin amacı bölgenin ticari-coğrafi özellikleri ve Rusların bölgedeki faaliyetlerini öğrenmektir.²⁴ Johnson, bu seyahati sırasında Hoten'in

17 “Schlagintweit”, *Encyclopædia Britannica*, vol. XXIV, New York, 1911, s. 328.

18 H. Strachey - Herbert B. Edwardes, “On the Death of M. Adolphe Schlagintweit”, *The Royal Geographical Society of London*, vol. 3, no. 4, 1858–1859, s. 172-174.

19 Geniş bilgi için bkz: Herman, Adolphe - Robert De Schlagintwest, *Route-Book of the Western Parts of the Himalaya, Tibet, and Central Asia; and Geographical Glossary*, edit. Robert Schlagintwest, London, Trübner&Co, 1863.

20 R. H. Davies, *Report on the Trade and Resources of the Countries on the North Western Boundary of British India*, Lahore, Government Press, 1862, s. Preface. *Parliamentary Papers*, c. 67, XLII, 397.

21 1830 yılında doğan Thomas George Montgomerie, 15 yaşında Doğu Hindistan Şirketi'nin Surrey Addiscombe Askeri Akademisi'ne girmiştir. Buradan üstün başarıyla mezun olmuş ve Hindistan'a giderek önce Bengal Mühendisleri Birliği'ne, daha sonra Great Trigonometrical Survey of India'ya katılmıştır. 1855'de başladığı Keşmir araştırmalarını 1864 yılında tamamlamıştır. Yaptığı çalışmalarla 1865 yılında Kraliyet Coğrafya Derneği Kurucuları Altın Madalyası'nı kazanana Montgomerie, Hindistan'ın kuzeyinin araştırılmasında yerli ajanları kullanma fikrinin de ilk adımını atmıştır. Great Trigonometrical Survey ve Topographical Survey gibi kurumlarda üst düzeyde görevler almış, 1878 yılında vefat etmiştir. R.H.V., “Montgomerie, Thomas George”, *Dictionary of National Biography*, vol. XIII, London, Smith, Elder&Co., 1909, s. 758-760.

22 T. G. Montgomerie, “On the Geographical Position of Yarkund, and Some Other Places in Central Asia”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 36, 1866, s. 158.

23 Hindistan'da doğmuş, eğitimini tamamladıktan sonra The Great Trigonometric Survey'in sivil kadrosuna dâhil olmuştur. Araştırmalarına 1848 yılında kuzey batı Himalayalar ile başlayan Johnson, Leh'den Doğu Türkistan sınırına kadar araştırmalar yapmıştır. Chang Chenmo vadisini ve kuzeyindeki platoyu incelemiştir. 1865 yılında, Hoten'e ünlü seyahatini gerçekleştiren Johnson, 1883 yılında vefat etmiştir. “Obituary: Mr. W. H. Johnson”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, vol. 5, no. 5, May 1883, s. 291-293.

24 W. H. Johnson, “Report on His Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 37, 1867, s. 3.

gelişmiş tarımı ve zengin madenlerini keşfetmekle kalmamış, Hoten hâkiminin İngiltere/Hindistan ile ticari ilişkileri başlatmayı arzuladığını da görmüştür.²⁵

İngilizlerin bölgeye olan ilgisi ve bu ilgi doğrultusunda ciddi adımlar atması Yakub Beg'in 1865 yılında devletini kurmasından sonra gerçekleşmiştir. Mançuların etkisini yitirerek buradaki halk tarafından bölgeden çıkarılması İngiltere'nin Kaşgar Devleti'yle iyi ilişkiler geliştirmesini kolaylaştırmış; ancak yine de 1870 yılına kadar İngiltere ve Kaşgar Devleti arasında resmi ilişkiler henüz başlamamıştır. İki devlet arasındaki ilişkiler, daha çok Dr. Cayley, T. D. Forsyth, Robert Shaw gibi görünürde bağımsız, ancak bir şekilde devlet tarafından desteklenen (Shaw dışındakiler aynı zamanda devlet memuru) isimler aracılığı ile gerçekleşmiştir.²⁶ Bu ilişkilerin gelişmesinde Yakub Beg'in, Rusya'nın Türkistan'daki yayılma faaliyetleri karşısında bir taraftan İngiltere'nin Rusya'ya karşı desteğini sağlama niyeti ve bu faaliyetleri engelleme çabası yatmaktadır.

Yakub Beg, devletini kurduktan sonra komşuları Rusya ve Çin olmak üzere kendisini iki önemli düşman gücün arasında bulmuştur. Kaşgar, Ruslar için Doğu Türkistan, Çin ve Hindistan ile bağlantıların kurulmasında önemli bir noktadadır. Özellikle İngiltere'nin gösterdiği siyasi-ticari ilgi XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya'nın bu bölgeye daha da önem vermeye başlamasına neden olmuştur.²⁷ Nitekim Batı Türkistan'daki Hokand Hanlığı'nın kuzey tarafını işgal etmesi, iki devleti coğrafi olarak birbirine yaklaştırmış, aralarında bu Hanlığın bağımsız kısmı sınır olmuştur. Bu durum, Kaşgar ile Rusya arasındaki ilişkilerin uyumlu bir şekilde gelişip gelişmeyeceğini ya da Rusların doğuya doğru daha da genişlemesine yol açıp açmayacağını bir zaman meselesi haline getirmiştir.²⁸

Yakub Beg, Tarım Bölgesi'nde egemenliği sağladıktan sonra, birkaç yıl içinde yönetimini doğuda Turfan'dan, güneyde Hoten'e kadar genişletmiş, böylece Türkistan/İç Asya'nın en güçlü hükümdarlarından biri haline gelmiştir. Ancak onun bu başarıları Rusları tedirgin, hatta rahatsız etmiştir. Zira Rusya için Yakub Beg, Çin egemenliğindeki Doğu Türkistan'ı gasp eden, diğer Türk hanlıklarını kendisine karşı kışkırtan, hatta İngilizlerin teşvikiyle Batı Türkistan'ı da içine alan bir İç Asya devleti kurabilecek biridir.²⁹ Bununla beraber Rusya, Buhara ve

25 Johnson, "Report on His Journey to Ilchi, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary", s. 6.

26 G. J. Adler, *British India's Northern Frontier 1865-95*, The Royal Commonwealth Society by Longmans, 1963, s. 38.

27 Aleksandr Kolesnirov, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdiyeva, Ankara, TTK Yayınları, 2010, s. 8-9.

28 Demetrius Charles Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, London, H. Allen&Co, 1878, s. 174.

29 Immanuel C. Y. Hsü, *The Ili Crisis: A Study of Sin-Russian Diplomacy, 1871-1881*, Oxford, Clarendon Press, 1965, s. 29.

Hokand Hanlıklarına yönelik işgal girişimleri nedeniyle ilk başta Kaşgar Devleti'nin kurulmasına fazla bir tepki vermemiş, sadece Yakub Beg'in devletini tanımayı reddetmiştir. Ancak 1868'de meseleler farklı bir boyut kazanarak Rusya'nın, İli bölgesine dair yeni bir politika benimsemesini gündeme getirmiştir.³⁰

Rusya, 1856 ve 1860 yıllarında Mançularla geniş çaplı bir ticaret anlaşması yapmış, bu anlaşmayla İli'de konsolosluk açma hakkı elde etmiştir. Ancak Kaşgar Devleti'nin kurulması ve Yakub Beg'in Kaşgar'a giden Rus mallarına kısıtlama getirmesi Rusların Doğu Türkistan'la olan ticaretindeki coğrafi avantajı etkisiz hale getirmiştir.³¹ Üstelik Yakub Beg'in kuzeye, İli bölgesine doğru ilerlemekte kararlı olması da Rusları oldukça tedirgin etmiştir. Nitekim Ruslar, sınır anlaşmazlıklarını bahane ederek 1867 yılında Yakub Beg'le bir anlaşma yapmaya çalışmışlardır. Ancak Yakub Beg bu talebi, devletini Rusların tamamen inisiyatifine bırakacağını açıkça gördüğü için kabul etmemiştir. Yakub Beg'in ret cevabı üzerine Ruslar bu sefer de ³² Khludov adlı bir Rus tüccarı Kaşgar'a göndererek Yakub Beg'le tekrar anlaşmaya çalışmışlardır, fakat bu tüccar sınırdan geri çevrilmiştir. İkinci defa gönderilince de Yakub Beg onu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu ziyaret sırasında Khludov, Yakub Beg'i Ruslarla müzakere etmeye ikna etmeyi başarmış,³³ Yakub Beg de Khludov'la birlikte yeğeni Mirza Şadi'yi Almatı'ya Rus yetkililerle görüşmeye göndermiştir.³⁴

Ruslar da eş zamanlı olarak Kaptan Reintal'ı Kaşgar'a göndermişlerdir. Görüşmelerde Reintal, Rus tüccarlara zarar veren bazı Kırgızların kendilerine teslim edilmelerini ve daha önce Mançularla yapmış oldukları anlaşmanın devamını talep etmiştir.³⁵ Taraflar arasında bir anlaşmaya varılamasa da Yüzbaşı Reintal, bölgenin iç siyaseti ve ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler edinerek geri dönmüştür.³⁶ Böylece Rusya ile Kaşgar Devleti arasındaki ilişkiler eskisi gibi tatmin edici olmasa da devam etmiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Yakub Beg, bir taraftan Tarım Bölgesi'nde gücünü pekiştirmeyi ve doğuya doğru sınırlarını

30 *Russia's Marc Towards India by an Indian Officer*, vol I, London, Sampson Low, Marston& Company, 1894, s. 249.

31 Derek Waller, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, The University Press of Kentucky, 1990, s. 144.

32 Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, s. 179.

33 Schuyler, *Turkistan*, s. 317. *Russia's Marc towards India by an Indian Officer*, s. 252.

34 Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, s.184. Schuyler, *Turkistan*, s. 317.

35 Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, s. 184-185. *Russia's Marc Towards India by an Indian Officer*, s. 252-253.

36 Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, s.184-185. Kolesnirov, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar*, s. 10. Schuyler, *Turkistan*, s. 318.

genişletmeyi sürdürmüş,³⁷ diğer taraftan da hem Osmanlı Halife'sinin onayını alarak iktidarını meşru bir zemine oturtmak hem de gerektiğinde ihtiyacı olan teknik ve askeri yardım temin ederek modern bir ordu kurmak istemiştir. Bunun için yeğeni ve aynı zamanda elçisi Yakub Töre'yi 1868-69 yıllarında İstanbul'a göndererek Osmanlı Devleti'yle de resmi ilişkileri başlatmıştır. Özellikle Rusya'nın daha fazla güneye inmesine, Afganistan ve Hindistan'a doğru ilerlemesine engel olma konusunda Osmanlı Halife'sinin dini gücünden de yararlanmak isteyen İngiltere ise bu gelişmeyi memnuniyetle karşılamış ve desteklemiştir.³⁸

Kaşgar Devleti'nin hem Osmanlı Devleti'yle hem de kuzey komşusu Rusya'yla olan ilişkilerini dikkatle takip eden ve bu devletle hem siyasi ilişkileri geliştirerek muhtemel bir Rus ilerlemesini durdurmak hem de bölgenin ticari potansiyelinden istifade etmek isteyen İngiliz Hindistan Hükümeti'nden 1868 yılında, Yüzbaşı Reintal'in Kaşgar'da bulunduğu sırada, Doğu Türkistan'a üç seyahat gerçekleşmiştir. Robert Shaw, G.W. Hayward ve Mirza Shuja birbirlerinden ayrı şekilde 1868-1869'da Doğu Türkistan'a giderek Yakub Beg ile görüşmüşlerdir. Bu üç seyyahattan Leh'de yaşayan ve çay ticaretiyle uğraşan Robert Shaw'un seyahati Forsyth'in desteğinde ve yönetiminde gerçekleşmiştir.³⁹ Bu seyahat, İngiltere ve Kaşgar devleti arasındaki ilişkileri başlatmış, ayrıca Shaw'a Kaşgar Devleti'ne giden ilk İngiliz seyyah olma özelliğini kazandırmış; daha sonraki İngiliz-Kaşgar Devleti arasındaki siyasi ve ticari ilişkiler de Shaw'un yönlendirmeleri doğrultusunda gerçekleşmiştir.⁴⁰ Mart 1869'da Kaşgar'a giderek Yakub Beg ile görüşmelerde bulunan Hayward⁴¹ da seyahati sırasında coğrafi özelliklerinin yanında ticari olanakları hakkında da bölgenin önemine dikkat çekmiştir. Mirza Shuja ise İngilizler tarafından eğitilen yerli ajanlardan biri olup Shaw ve Hayward'la aynı tarihlerde Doğu Türkistan'ın coğrafi özelliklerini öğrenmek amacıyla gönderilmiştir. Shuja, tüccar olarak gittiği Doğu Türkistan'da önemli

37 *Russia & Marc Towards India by an Indian Officer*, s. 253.

38 Kemal Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, çev. Şiar Yalçın, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013, s. 92-93.

39 T. Douglas Forsyth, "On the Transit of Tea from North-West India to Eastern Turkestan", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 13, no. 3, 1868-1869, s. 199.

40 Geniş bilgi için bkz: Meryem Özer, "Robert Shaw'un "Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Değerlendirilmesi, Tercüme ve Tahlili", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

41 G. W. Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 1, 1869-1870, s. 68.

gözlemler yapmıştır.⁴² Ancak Hindistan Genel Valisi Lord John Lawrence'ın bölgeye yeterince ilgi göstermemesi nedeniyle 1870 yılına kadar İngiltere ve Kaşgar Devleti arasında resmi ilişkiler başlamamıştır. John Lawrence, Kaşgar Devleti'nin uzak, Kaşgar'a giden yolların tehlikeli ve ticari açıdan önemsiz olmasının yanında işçilik ve ulaştırmayı büyük bir sorun olarak görmüştür.⁴³ Ayrıca Rusların Kaşgar'daki faaliyetlerini memnuniyetle karşılamış ve bu durumun Rusların enerjilerini ve kaynaklarını israf edeceğini düşünmüştür.⁴⁴ Bunların yanında belki de en önemlisi Hint/İngiliz Hükümeti'nin kontrolü olmayan yarı uygar ülkelere karşı ticari veya politik ilişkilerin kurulmasına kararlı bir şekilde karşı çıkması olmuştur.⁴⁵ Bütün bu nedenlerle Lawrence, 1869'un başlarında Hindistan'dan ayrılıncaya kadar, İngilizler tarafından Karakurum dağlarının ötesinde yeni kurulan bu devlete yönelik resmi bir politika geliştirmek için hiçbir adım atılmamıştır.⁴⁶

Kaşgar Devleti ile İngiltere arasında resmi ilişkilerin başlamasında şüphesiz en etkili isim Pencap Komiseri/Valisi T. D. Forsyth olmuştur.⁴⁷ Forsyth, Kaşgar ile ilişkilerin stratejik önemine dikkat çekmek için büyük çaba göstermiş,⁴⁸ 1864 yılında Rusya'yı ziyaret etmiş ve Nijni Novgorod'da bir ticaret fuarına katılmıştır. Bu fuarda yaptığı gözlemler sonucunda da İngiltere'nin Türkistan'da Rus ürünleriyle rekabet edebileceğini fark etmiştir.⁴⁹ Forsyth aynı zamanda 1868 yılında Ladak'a yaptığı ziyaret sırasında hem Yarkendli tüccarlarla bir toplantı hem de Yakub Beg tarafından gönderilen elçiyle bir görüşme gerçekleştirmiş, bu görüşmede Yakub Beg'in Hindistan'la ilişkileri geliştirmek istediğini görmüştür.⁵⁰

42 T. G. Montgomerie, "Report of the Mirza's Exploration of the Route from Caubul to Kashgar", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 15, no. 3, 1870-1871, s. 181-204.

43 *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. CXCIV, 1868-1869, s. 1076.

44 Adler, *British India's Northern Frontier*, s. 38.

45 Adler, *British India's Northern Frontier*, s. 27.

46 Adler, *British India's Northern Frontier*, s. 38.

47 Birkenhead'de 7 Ekim 1827 tarihinde dünya gelmiştir. Hindistan'da Leh, Ladak, Kalküta'da da çeşitli görevler üstlendikten sonra, 1860 yılında Pencap komutanı olarak atanmıştır. Hint İsyanı sırasında gösterdiği başarıdan dolayı İngiliz Yüksek Şövalye Nişanı almıştır. *Autobiography and Reminiscences of Sir Douglas Forsyth*, edit Ethel Forsyth, Richard Bentley and Son, London, 1887, 1875. Edward James Rapson, "Forsyth, Thomas Douglas", *Dictionary of National Biography*, vol. 20, New York, Macmillan and Co, 1889, s. 33-34. Waller, *The Pundits*, s. 18 vd.

48 Devendra Kaushik, *Central Asia in Modern Times A History From the Early 19th Century*, Moscow, Progress Publisher, 1970, s. 112.

49 *The Parliamentary Debates*, vol. CXCVII, 1869, s. 1546 vd.

50 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 44-45.

Forsyth'ın bir sonraki adımı ise önce Türkistanlı tüccarlara uygulanan vergiyi azaltmak, daha sonra da iki ülke arasında ticareti teşvik etmek için Palampur'da bir ticaret fuarı düzenlemek olmuştur.⁵¹ Bütün bunlar Forsyth'ı Türkistan siyasetini dikkatlice incelemeye itmiş, İngiltere'nin sadece kuzeybatı sınırlarının ötesindeki ülkelerle dostane ilişkiler kurarak Rusya'ya karşı çok güçlü bir tampon bölge inşa edilebileceğini düşünmüştür.⁵²

1869'un başlarında İngiltere'de hükümet değişmiş Hindistan Genel Valisi Lawrance geri çağırılmış ve yerine Lord Mayo getirilmiştir. Lord Mayo özellikle Forsyth'ın yönlendirmeleriyle Burma'dan Beluchistan'a kadar, Kaşgar da dâhil olmak üzere İngiltere'ye dost tampon devletler zincirinin kurulmasıyla Hindistan'ı Ruslara karşı korumanın en iyi yolu olarak düşünmüştür.⁵³ Böylece İngiliz yanlısı bir yönetimin yer aldığı Afganistan'la birlikte Yakub Beg'le de iyi ilişkiler içine girerek Ruslara karşı kuzey sınırlarında geniş ve korunaklı bir duvar kurmuş olacaktı. Ona göre İngiltere'nin müttefikleri olarak bu iki güçlü hükümdar vasıtasıyla Hindistan'ın Ruslardan çekinecek bir durumu kalmayacaktı. Bir krizde Mayo onlara silah, para ve hatta belki de askeri danışmanlarla yardım etmeye hazırdı.⁵⁴ Lord Mayo, bu sebeple Douglas Forsyth'ı, hem Batı Türkistan'da İngiliz ticaretinin durumunu ve Rusların Doğu Türkistan'la ilişkilerini öğrenmek hem de Rusya'nın Tanrı dağlarının doğusuna doğru daha fazla yayılmaması için Ruslarla anlaşma yapmak üzere St. Petersburg'a göndermiştir.⁵⁵ Forsyth, Ruslarla yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamadan 1869 sonuna doğru Hindistan'a dönmüş, ancak Türkistan'la ticari ilişkilerin başlatılması yönündeki düşüncesi İngiltere'de oldukça ilgi görmüştür.

Türkistan'da İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin farkında olan Yakub Beg ise⁵⁶ Karakurum ve Himalaya dağlarının Hindistan ve ülkesi arasında doğal

51 Waller, *The Pundits*, s. 145. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 44.

52 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 45. Schuyler, *Turkistan*, s. 266.

53 W. W. Hunter, *A life of the Earl of Mayo*, 1875, I, London, Smith, Elder&Co, 1876, s. 295. V. Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 118.

54 Hopkirk, *The Great Game in Asia*, s. 337. Paizula Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008, s. 187.

55 "Obituary: Sir T. Douglas Forsyth, K.C.S.I.,C.B.", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, vol. 9, no. 2, Feb. 1887, s. 124. Robert Shaw, "Central Asia in 1872", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 16, no. 5, 1871-1872, s. 407. *Yarkand (ForsythMission)*, London, Government of India-Foreign Department-Political, 1871, s. 1. *Hansard's Parliamentary Debates*, vol. CCXV, 1873, s. 865.

56 James A. Millward, *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, New York, Columbia University Press, 2007, s. 123.

bariyerler oluşturduğunu, bu bariyerler sayesinde güney komşusundan korkmasına gerek olmadığını fark ettiğinde, bu ülkeyle dostça ilişkiler kurarak⁵⁷ kuze-yindeki Rus tacizlerine karşı destek bulabilmek için Nisan 1870 tarihinde Mirza Şadi'yi Hindistan'a göndermiştir. Lord Mayo, Mirza Şadi'yi kabul etmiş, Şadi, bir İngiliz elçinin kendisiyle birlikte ülkesine dostane bir ziyaret gerçekleştirmesi isteğinde bulunmuştur.⁵⁸ Bunun üzerine Lord Mayo, Forsyth'ın başkanlığında bir İngiliz heyetini Yakub Beg'in özel elçisi Mirza Şadi ile Kaşgar'a gönderme emri vermiştir.⁵⁹ Bu heyete verilen talimatların başında siyasi meselelerle ilgili tartışmalardan kaçınmak, Doğu Türkistan'ın kaynakları, geçmiş ve şimdiki durumu hakkında bilgi toplamak⁶⁰ ve ticareti başlatarak kervan ticaretini geliştirmek vardır.⁶¹

Hükümet tarafından seferin masrafları için heyete toplam 1750 pound verilmiştir. Yolculuğun kontrolü Forsyth'ın inisiyatifine bırakılmış, grup Haziran başında Leh'de bir araya gelerek harekete geçmiştir.⁶² Heyet; Forsyth dışında, 1868-1869 yılında Yarkend ve Kaşgar'a ilk giden Robert Shaw, Dr. Hendersen, yerli Doktor Muhammed Yasin, bir kuş bilimcisi, bir bitki uzmanı, yerli bir kâtip olan Mir Ekber Ali Han Bahadır, daha önce Yarkend'de giden ve bölgeyi iyi tanıyan Pencaplı tüccar Tara Singh ve onun iki kardeşi, Ladak'ta heyete dâhil olan Mirza Şadi ve ailesi, Keşmir'de heyete dâhil olan Mullik Kutubud, Shaw'la birlikte Yarkend ve Kaşgar'a giden kâtip Divan Bahşi/Münşi, Ladak'ta heyete katılan Lahoul'un yöneticisinin oğlu Huree Chund, Münşi Faiz Bahşi, polis müfettişi İbrahim Han ve emrindeki sekiz kişi başta olmak üzere altmış kişiden ve yükleri taşıyan yüz otuz hayvanından oluşmuştur.⁶³

Leh'ten Yarkend'e giden üç güzergâh vardır. Bunların ilki Leh'den Digur La geçidi üzerinden Zemistan (Kış güzergâhı); ikincisi Leh'den Kardong geçidi takip edilerek Tabistan (Yaz güzergâhı); üçüncüsü ise Leh'den Chan Lang geçidi yoluyla Chang Chenmo'dur.⁶⁴ Forsyth bu güzergâhlardan üçüncüsünü tercih ederek yolculuğuna başlamaya karar vermiştir. Ancak Forsyth'ın heyeti iyi bir

57 Bkz. Özer, "Robert Shaw'un "Visits to High Tartary Adlı..", s. 431.

58 "Forsyth's Mission to Yarkund", *The Times*, 31 August 1871 Thursday, s. 4. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 55-56, *Lord Tenterden by Analysis of the Papers Presented Parliament Respecting Central Asia 1838-1878*, Foreign Office, 1878, s. 24.

59 Hopkirk, *The Great Game in Asia*, s. 337.

60 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 68. *Yarkand (Forsyth Mission)*, s. 2.

61 Hopkirk, *The Great Game in Asia*, s. 337-338.

62 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 56.

63 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 60.

64 Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, s. 41-42.

başlangıç yapamamıştır; zira İngilizler adına ajanlık yaptığı bilinen Pundit Nain Singh'in grupta yer alması Kaşgar elçisi Mirza Şadi'nin İngilizlerin ticari bir antlaşmadan daha fazlasını amaçladıkları şüphesine kapılmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Nain Singh'in heyetten çıkarılmasıyla sorun çözülmüştür.⁶⁵ Ancak İngilizler tarafından Faiz Bahşı'nın istihbarat ajanlarından biri olarak keşfe katılması emredilmiş,⁶⁶ bir diğer ajan eski bir polis müfettişi olan İbrahim Han'a Keşmir'den Yarkend'e kadar Gilgit ve Yasin güzergâhı üzerinde istihbarat toplama görevi verilmiştir.⁶⁷ Heyet herhangi bir zorlukla karşılaşmadan 23 Ağustos 1870 tarihinde Yarkend'e ulaşmıştır.⁶⁸

Forsyth ve beraberindekiler Sanju'ya ulaştıklarında Yakub Beg'in, ülkenin kuzeyindeki Tunganlar⁶⁹ üzerine sefere çıktığını öğrenmişlerdir. Buna karşın Yarkend Valisi Muhammed Yunus Can ve adamları, heyet Kaşgar'a ulaştığında Yakub Beg'in de Kaşgar'da olacağı konusunda ısrar etmişlerdir.⁷⁰ Forsyth ve beraberindekiler Yarkend'de çok iyi karşılanmışlar ve misafir edilmişlerdir. Ancak Forsyth, Yakub Beg'in ne zaman döneceğinin belli olmaması ve kısa süre içinde Yakub Beg'le görüşme olasılığının bulunmadığını anlayarak, kış gelmeden ve geçitler karla kapanmadan önce geri dönmek için hazırlıklara başlamış ve 5 Eylül 1870 tarihinde geri dönmek için harekete geçmiştir.⁷¹

Dönüş yolculuğu herhangi bir aksilik olmadan gerçekleşmiştir. Bu yolculuk Yakub Beg'le görüşülemediği için başarısız gibi görünse de heyetin Yarkend'de çok iyi karşılanması, bölge hakkında bilgi toplaması ve Hindistan'la Kaşgar Devlet'i arasında yakın ticari ve siyasi ilişkilerin başlangıcının temellerinin atıl-

65 Waller, *The Pundits*, s. 145-146.

66 Waller, *The Pundits*, s. 146. H. Yule - Munphool Pundit - Faiz Buksh, "Papers Connected with the Upper Oxus Regions", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 42, 1872, s. 439.

67 Waller, *The Pundits*, s. 146. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Khan "Route of İbrahim Khan from Kashmir Through Yassin to Yarkand in 1870", *Proceedings of the Royal Geographical Society*, 15, 1870, s. 387-392.

68 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 72.

69 Moğol Hükümdarı Kubilay Han zamanında (1260-1294) Budist Tatar ve Moğolların bir kısmının Müslümanlığı kabul etmesi üzerine "eski dininden dönmüş, ihtida etmiş" anlamında Tungan olarak belirtilen bu topluluğa kaynaklarda Dungan veya Döngen şeklinde de rastlanılmaktadır. Cemil Lee Hee-Soo, "Döngen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, 1994, s. 517.

70 George Henderson, *Lahore to Yarkand Incidents of the Route and Natural History of the Countries Traversed by the Expedition of 1870, Under T. D. Forsyth*, London, L. Reeve&Co, 1873, s. 105. John Keay, *When and Men and Mountains Meet the Explorers of the Western Himalayas 1820-75*, London, John Murray, 1977, s. 244.

71 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s.74.

ması başarı sayılmalıdır. Ayrıca Forsyth'ın raporuna eklediği ticaret mallarının sınıflandırılmış listesi⁷² Hindistan'daki tüccarlar için oldukça faydalı olmuş; Hint mallarının çoğunun Yarkend'de yüksek kârla satılabileceğini göstermiştir. Forsyth'ın seferinin Hint Hükümetine maliyeti 1750 pound olmasına rağmen heyet üyeleri tarafından getirilen antika eşyalar ve hediyelerin değeri bu miktardan daha fazla tutmuştur.⁷³

Forsyth'ın 1870'de Yakend'i ziyaret etmesi ve aynı yıl Yakub Beg'in Tunganlar üzerine çıktığı sefer sonunda Tunganlarla anlaşarak⁷⁴ Turfan'ı ele geçirmesi ve böylece kuzey sınırlarını askeri açıdan güçlendirmesiyle Rus mal ve tüccarların ülkesine girişini yasaklaması Rusları oldukça endişelendirmiştir.⁷⁵ Rus stratejistleri, Rus ticaretinin Alma Atı ve Çin'le arasında tek bağlantı noktası olan İli'nin, Yakub Beg'in eline geçmesi halinde İngiliz nüfuzunu Cungarya'nın tamamına yayacağını ve sadece Rus işgali altındaki Batı Türkistan'ı değil, Sibiryayı da İngiliz nüfuzuna açacağını düşünmüşlerdir. Nitekim Ruslar, gerçekte Yakub Beg'in İli vadisini ele geçireceğini öngördüğü,⁷⁶ görünüşte ise sınırlarındaki kargaşayı bahane ederek⁷⁷ 1871 Ağustos ayında İli'yi işgal etmiş ve buranın Çin toprakları olduğunu ilan etmiştir. Hatta İli'deki düzeni sağladıktan sonra da bölgeyi Çinlilere geri verecekleri taahhüdünde bulunmuşlardır.⁷⁸ Kısa süre sonra Yakub Beg'in İngilizlere tekrar elçi gönderdiğini öğrenen Türkistan Genel Valisi Kaufmann, Hokand Hanı Hüdayar Han'ı kışkırtarak Kaşgar'ı ele geçirmesi için teşvik etmiştir.⁷⁹ Ancak Hüdayar Han bu durumu pek umursamamış, yine de bir müddet sonra Rusları yatıştırmak için Kaşgar'a, Yakub Beg'e akıl vermek için bir elçi göndermiştir.⁸⁰

Kaufmann, İli'nin işgalinden sonra Kaşgar ile ticari ilişkileri yeniden kurmaya çalışmış ve Hokandlı idareciler aracılığıyla Yakub Beg'e bir mektup göndermiştir. Yakub Beg mektuba olumsuz cevap vermiş ve Ruslar bu meselelerin halledilmesini istiyorlarsa doğrudan kendisine bir elçilik heyeti göndermeleri gerektiği cevabını vermiştir. Bu şekilde Yakub Beg, Kaufmann'ı bir uzlaşma sağlamak için

72 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s.76.

73 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 77

74 Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", s. 172.

75 Hopkirk, *The Great Game in Asia*, s. 348.

76 Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 119.

77 Schuyler, *Turkistan*, s. 318.

78 Hopkirk, *The Great Game in Asia*, s. 349, Waller, *The Pundits*, s. 146.

79 Schuyler, *Turkistan*, s. 320.

80 Schuyler, *Turkistan*, s. 320.

ilk adımı atmaya zorlamıştır.⁸¹ Yakub Beg bu hamlesinde başarılı olmuş, Ruslar, Baron Kaulbars'ın emrindeki elçilik heyetini Kaşgar'a göndermişlerdir. Heyetin amacı Yakub Beg ile ticari bir anlaşma imzalamak, Kaşgar Devleti'nin kaynaklarını ve gücünü öğrenmek, Türkistan üzerindeki net politikasına vakıf olmak ve tabii ki İngiliz yayılmacılığına karşı Rus ticareti için imtiyazlar ve avantajlar elde etmektir.⁸² Bu arada Rus kuvvetleri, heyetin başarısız olması durumunda Kaşgar sınırında konuşlandırılmışlardır. Yakub Beg, heyeti memnuniyetle karşılamış,⁸³ ancak savaş tehdidi altındaki bir anlaşmayı müzakere etmeyi reddetmiştir.⁸⁴ Rus birliklerin sınırdan çekilmesine rağmen Rusya'nın askeri gücünün farkında olan Yakub Beg, bu ticaret antlaşmasını 22 Haziran 1872'de imzalamak zorunda kalmıştır.⁸⁵ Söz konusu anlaşma;

1. Yedişehir⁸⁶ halkının günümüzde ve gelecekte, Rus İmparatorluğunun topraklarında ticaret yapmalarına izin verildiği gibi, Rus vatandaşlarının da dini inançları ne olursa olsun Yedişehir'de ve Badevlet'e (Yakub Beg) ait toprakların hepsinde, serbest ticaret yapmalarına izin verilecektir. Böylece Badevlet cenapları Rus vatandaşlarını kendi himayesi altına alıyor ve Kaşgar topraklarındaki Rus vatandaşları ve tüccarlarının mal ve mülklerini korumuş oluyordu.
2. Eğer Rus tüccarları Yedişehir'in pazarlarında mallarını depoya koymak için kervansaray yapmayı arzu ederlerse, buna izin verilecektir. Rus pazarlarında ticaret ile meşgul olan Yedişehir tüccarları da yukarıdaki haklara aynen sahip olabileceklerdir.
3. Ticari işlerin normal şekilde gelişmesine kefalet vermek ve toplanması gereken çeşitli paraları kanuni şekilde toplamak için Rus tüccarlarına, Yedişehir'in pazarlarında ticari temsilci tayin etme hakkı verilecektir. Rusya, Türkistan'ının şehir pazarlarında ticaret ile meşgul olan Yedişehir tüccarlarına da bu hakkı aynen verecektir.
4. Rusya'dan Yedişehir'e getirilen veya Yedişehir'den Rusya'ya götürülen tüm mallardan, masrafının % 25'i vergi olarak alınacaktır. Her hangi bir durumda, ticari mallardan alınan verginin bu orandan fazla olmaması gerekmektedir.

81 *Russia & Marc Towards India by an Indian Officer*, s. 258-259.

82 Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 193-194.

83 "The Late Yakoob Beg of Kashgar", *The Westminster Review*, vol. LIV-New Series, July and October, 1878, s. 98.

84 Schuyler, *Turkistan*, s. 321.

85 Svato Soucek, *A History Of Inner Asia*, Cambridge University Press, 2000, s. 266.

86 Doğu Türkistan'ın Tarım Bölgesi'ni içine alan bölümdür.

tedir. Bu anlaşma her iki taraf Müslümanları ve Yedişehir vatandaşları için aynen geçerli olacaktır.

5. Rus tüccarları ve onların kervanları Yedişehir topraklarında ve ona sınırdaş olan bölgelerden geçtiği zaman, kendilerinin emniyetlerini garanti eden rehberleri ücretsiz çalıştırabileceklerdir. Yedişehir kervanları da, Rus topraklarından geçtikleri zaman yukarıdaki hakka sahip olabileceklerdir.⁸⁷

maddelerinden oluşmaktadır. Anlaşma 9 Nisan 1872’de Taşkent’e gönderilerek Türkistan Genel Valisi General Kaufmann tarafından mühürlenmiştir. Yakub Beg ise anlaşmaya mührünü 8 Haziran 1872 tarihinde basmıştır.⁸⁸

Anlaşmanın bütün maddelerinin hemen hemen ekonomiye yönelik olduğu görülmektedir. Bu bakımdan da Kaşgar Devleti, Rus tüccarlarının her türlü ticaret faaliyetine açılmıştır. Anlaşmanın en önemli maddesi ise “Kaşgar Hükümdarı ülkesindeki Rus tebaasının can ve mal güvenliğinden sorumludur”, yargısının bulunduğu birinci maddedir. Zira buradaki “hükümdar” ibaresi Rusların Kaşgar Devleti’ni ve Yakub Beg’in hükümdarlığını resmi olarak tanıdığını ortaya koymaktadır.

Diğer yandan 1872 yılında imzalanan bu anlaşma, İç Asya’da Türk ve Müslüman bir devletin ortaya çıkmasıyla kendisini güvende hissetmeyen Ruslarla geçmişte yaşadığı tecrübelerden dolayı onlara güvenmeyen ve niyetlerini çok iyi bilen Yakub Beg arasında sorunları ortadan kaldırmamıştır.⁸⁹ Nitekim Rusya ile yaptığı ticaret anlaşmasından memnun olmayan Yakub Beg, 1873 yılında yeğeni Seyid Yakub Töre’yi Hindistan üzerinden İstanbul’a göndermiş, Töre’nin, Hindistan’da iken İngiliz yetkililerle görüşmeler yapmasını istemiştir. Aslında Seyid Yakub’u Hindistan’a göndermesinin temel nedeni Ruslara karşı İngiliz kozunu oynamak istemesidir. Zira Yakub Beg, Ruslara güvenmemekte, ülkesine gelecek Rus tüccarları casus olarak görmekte ve bu tüccar görünümlü casuslar aracılığıyla Rusların daha önce Batı Türkistan’da yaptıkları gibi önce ticaret maksadıyla topraklarına gireceklerini, daha sonra da ülkesini işgal edeceklerini düşünmektedir. Bu nedenle İngiliz yönetimine, Doğu Türkistan’ın Afganistan gibi Rusların önünde bir tampon bölge olmasının iki taraf için de faydalı olacağını iletmiştir.⁹⁰ Ruslar ise Kaşgar Devleti’yle imzalanan anlaşmayla ticari olarak bazı faydalar sağlamış olsalar da; asıl niyetleri güneyde Keşmir’e, doğuda da Çin topraklarına doğru genişlerken Ya-

87 Wusiman, “A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri”, s. 62. Henry Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, Dradbury, Agnew&Co, 1875, s. 402

88 Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 402

89 “The Late Yakoob Beg of Kashgar”, s. 98.

90 Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 221.

kub Beg'in bu anlaşmaya sadık kalmaması halinde Kaşgar Devleti'ne karşı savaş açmak için bahane bulmaktır.⁹¹ Nitekim Yakub Beg'in anlaşmayı uygulama konusundaki isteksizliği Ruslara bekledikleri fırsatı vermiş ve Ruslar, 1873'te Kaşgar'ı işgal etmek için gerekli tüm hazırlıkları tamamlamışlardır. Ancak hem 1873 yılında Hive'de Ruslara karşı başlatılan mücadele hem de bu esnada Yakub Beg'in isteğine olumlu cevap veren İngilizlerin Douglas Forsyth başkanlığında yeni bir heyeti Kaşgar'a göndermeleri nedeniyle İngilizlerle karşı karşıya gelmemek için Kaşgar'ı işgal planlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır.⁹²

Ruslara karşı istediği desteği sağlayan Yakub Beg'e, İngilizlerin 1873 yılında elçilik heyeti göndermelerinin nedenleri arasında; Shaw, Hayward ve Forsyth'in Kaşgar'ı ziyaretinden bu yana bölgenin, Londra'da ekonomik, bilimsel ve kültürel bir tartışma konusu olması,⁹³ İngiliz ticaretinde gelecekteki pazar olarak görülmesi⁹⁴ ile Rusya ve Kaşgar arasındaki anlaşmanın etkilerini azaltmak vardır.⁹⁵ Bunun yanında Kaşgar Devleti'nin durumu, kaynakları, tarihi, coğrafyası ve ticari bağlantıları vd. konularda bilgi edinilmesi de amaçlar arasında yer almıştır.⁹⁶ Ayrıca İngiliz devlet adamlarının özellikle Yakub Beg'le resmi ilişkileri kurmazlarsa Rusların bunu yapacaklarının farkında olmaları da bu yönde adım atmalarına neden olmuştur.⁹⁷

1873 yılında Kaşgar'a giden heyet; Forsyth, Dr. Stoliczka, Dr. Bellew, Yarbay T. E. Gordon, Yarkend Heyeti Sekreteri A.R., Kaptan Biddulph, Kaptan Chapman, Kaptan Trotter, On Birinci Bengal Süvari birliğinden Resüldar Muhammed Afzul Han, Pencap Polis-Müfettiş İbrahim Han, sayman ve kervandan sorumlu Tara Sing, Münşi Faiz Bahşı, Bellew'in yardımcısı yerli doktor İsmet Ali, Onbaşı Rhind, Cemader Siffat Han ve emrindeki on sipahinin yanı sıra birçok yerli memur ve refakatçinin bulunduğu 300 kişi ve 400 hayvandan oluşuyordu.⁹⁸

91 Wusiman, "A.N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri", s. 62.

92 "The Late Yakoob Beg of Kashgar", s. 98.

93 H. C. Rawlinson, "Opening Adress of...", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. XVI, no.1-5, 1872, s. 87. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 77. Schuyler, *Turkistan*, s. 321.

94 *The Times*, 25 January, 1873. 6. c.2.

95 Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, s. 221.

96 H. C. Rawlinson, "Extracts of Letters from Members of Mr. Forsyth's Mission to Kashgar Relating to the Geographical Results of the Mission", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 18, no. 4, 1873 -1874, s. 415. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 91.

97 "Forsyth's Mission to Yarkund", *The Times*, s. 4.

98 T.D. Forsyth, *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, Calcutta, 1875, Foreign Department Press, Report on s. 1-3. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 92.

Heyet 1873 sonbaharının başlarında Hindistan'dan ayrılmış, 1870'deki güzergâh takip edilerek (Şedullah'ta gruba Seyid Yakub da katılmıştır) 4 Aralık 1873'te Kaşgar'a ulaşmıştır. Resmi görüşmeler ise 11 Aralık 1873 tarihinde başlamış olup, karşılıklı hediyeler verildikten sonra İngiltere Kraliçesi'nin Yakub Beg'e yazdığı mektup okunmuştur. 2 Şubat 1874 tarihinde ise iki devlet arasında ticaret anlaşması imzalanmıştır.⁹⁹ Anlaşma;

1. Her iki devletin vatandaşları karşı tarafın topraklarına serbestçe girebilir, barınabilir, meslek edinebilir ve ticari mallar getirip götürebilir. Ticaret ve her türlü hakların korunması hususunda imkân ve kolaylıklar karşılıklı olarak sağlanacaktır.
2. Her iki ülkenin tüccarları karşılıklı olarak her hangi bir kısıtlama olmadan serbestçe istedikleri güzergâhtan karşı tarafa mallarını geçirebilecektir. Ancak olağanüstü durumlarda önceden haber vermek şartıyla sınırlamalar olabilecektir. Bu durumlar ortadan kalkınca serbestçe geçişlere devam edilecektir.
3. Ticari veya başka bir sebepten Emir'in ülkesine gidecek olan İngilizler yanlarında pasaportlarını bulundurmamak zorundadırlar. Aksi takdirde pasaportu olmayanlar bu haktan yararlanamayacaktır.
4. Her iki devlet karşılıklı olarak ülkelerine gelen mallar üzerinden belli bir miktar vergi alacaklar, bu mallar serbestçe bir yerden başka bir yere nakledebilecektir. Hindistan'dan Kaşgar devletine giden malların, değeri üzerinden devlet % 2,5 oranında vergi alacaktır.
5. Hindistan'dan Emir'in ülkesine gönderilen ürünlere yerine varıncaya kadar müdahale edilemeyecek, malların değeri üzerinden bir anlaşmazlık olursa tayin edilen yetkili bir memur ürünün değerine karar verecektir.
6. Karşılıklı olarak her iki devlette birbirlerinin ülkelerine ticari bir temsilci atayabileceklerdir. Söz konusu olan bu temsilciler protokol ve sorumluluk açısından büyükelçilik payesine sahip olacaklardır.
7. İngiliz tebaaları Emir'in ülkesinde her türlü mülk alma hakkına sahip olabilecekler ve İngiliz tebaalarına ait mülklere zorla girilemeyecek ve araştırma yapılamayacaktır.
8. Sulh ve caza davalarında;

99 Forsyth, *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, s. 10-11.

- Sulh ve ceza davalarında davacı ve dava edilenlerin her ikisi de İngiliz vatandaşıysa, bu davalara bir İngiliz temsilci ya da, Yakub Beg'in atayacağı bir temsilci tarafından bakılacaktır.
 - Eğer taraflardan biri İngiliz, bir diğeri Emir'in tebaasıysa, davaya bir İngiliz temsilcinin de bulunduğu Emir'in mahkemesinde bakılacaktır.
 - Ceza davalarında taraflardan biri İngiliz vatandaşıysa davaya bir İngiliz temsilcinin de bulunduğu Emir'in mahkemesinde bakılacaktır.
 - Ceza davalarında taraflardan biri İngiliz diğeri farklı bir devletin vatandaşıysa ve Müslüman'sa davaya Emir'in mahkemeleri tarafından bakılacaktır. Eğer taraflardan her ikisi de gayrimüslim ise davaya İngiliz temsilci tarafından bakılacaktır. Şayet buna itiraz edilirse davaya Emir'in atayacağı bir temsilci bakacaktır.
 - Eğer taraflardan biri İngiliz vatandaşı ise ve Emir'in mahkemesinde verilen kararı haksız bulursa, Emir hazretlerine başvurabilecek ve dava bir İngiliz temsilcinin de bulunduğu mahkemede tekrar bakılır.
9. İki devlet arasında yapılan anlaşmadan bütün İngiliz tebaası ve İngiltere ile ittifak halinde olan bütün Hint prenslikleri de yararlanabileceklerdir.
10. Anlaşmayı imzalayan devletlerin mahkemelerine veya Ladak Ortak Komiserliğine sunulacak bütün belgelerde, belgeyi veren mahkemenin asıl mührü yoksa hâkimin imzası yer alacaktır.
11. Karşılıklı olarak her iki devletin tebaasından biri diğerk devlette vefat ederse malları hak sahiplerine iade edilmek üzere temsilciliklere verilecektir.
12. Karşılıklı olarak her iki devletin tebaasından birinin mahkemece belirlenen borçları, mahkemece tayin edilen zamanda müflisin mal ve mülkünden ödenektir.

maddelerinden oluşmaktadır. İki nüsha halinde imzalan anlaşmayı 2 Şubat 1874 tarihinde Kaşgar Devleti adına Yakub Beg, İngiltere adına Forsyth imzalamış, 13 Nisan 1874 tarihinde de Hindistan Genel Valisi Northbrook/Lord Mayo onaylamıştır.¹⁰⁰

On iki maddeden oluşan ve ticari bir anlaşma olduğu ilan edilen metnin maddelerine dikkat edildiğinde bu anlaşmanın aynı zamanda siyasi ve sosyal boyutlarının da olduğu görülecektir. Mesela 6. maddedeki "... temsilcileri büyükelçi payesine sahip olacaklar" ifadesi anlaşmanın siyasi bir boyutunun da olduğunu

100 Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 403-406. *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 215. *Parliamentary Papers*, 77. cilt, 1874, vol. 48, s. 13.

sezdirmektedir. Yine 1. ve 7. maddelerde iki ülke vatandaşlarının karşılıklı olarak yerleşebilme, meslek edinebilme, mülk sahibi olabilme vd. haklar elde etmesi, bir ticaret anlaşmasından daha geniş kapsamlı olduğunu ortaya koymaktadır. İngiltere ile yapılan bu anlaşmayı daha önce Rusya ile 1872 yılında yapılan anlaşma ile karşılaştırdığımızda ise; anlaşma maddelerinin daha fazla ve daha geniş kapsamlı, aynı zamanda daha ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir.

Kaşgar-İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen bu anlaşmadan sonra iki ülke arasındaki ticaret artmış, daha önce Kaşgar'a giden ve bölgeyi hem tanıyan hem de bölge halkı tarafından sevilen Robert Shaw, Kaşgar'a ilk İngiliz temsilcisi olarak atanmıştır.¹⁰¹ Ayrıca Yakub Beg bu anlaşmayla Ruslara karşı ittifak yapabileceği bir dost kazanarak güvenliğini sağlamada ve iktidarını korumada önemli bir kazanım elde etmiştir.¹⁰² İngilizler ise bu anlaşmayı, Afganistan tahtına Dost Muhammed Han'ın oturtulmasından sonra Himalayaların kuzeyindeki en önemli gelişme olarak kaydetmiştir.¹⁰³ Ayrıca iki devlet arasında oluşan bu dostluk havasının etkisiyle Yakub Beg, İngilizlerin Doğu Türkistan içindeki gözlem faaliyetlerine izin vermiştir. Gordon, Trotter ve Stoliczka'dan oluşan ve Türkistan'da dört ay kalan bu heyet Karakurum, Pamir ve Himalayalar bölgelerini araştırmış,¹⁰⁴ kaldıkları süre içinde Kaşgar'ın ve komşu ülkelerin yaşam koşulları, doğal kaynakları, tarihi, coğrafyası ve ticareti hakkında bilgiler toplamıştır. Elçilik heyeti, Yakub Beg'in onayı ile 16 Mart 1874 tarihinde Hindistan'a dönmek için Kaşgar'dan ayrılmıştır.¹⁰⁵ Diğer taraftan 1874'te İngiltere ve Kaşgar Devleti arasındaki bu anlaşmaya Rusya aynı yıl Kaptan Reintal'ı Kaşgar'a göndererek yanıt vermiş ve Yakub Beg'den daha fazla ticari taviz istemiş, Yakub Beg ise bu talebi reddetmiştir. Rusya, Yakub Beg'in bu tutumuna askeri bir hareketle karşılık vermek için hazırlanırken Hokand isyanının patlak vermesiyle geri adım atmak zorunda kalmıştır.

101 Adler, *British India's Northern Frontier 1865-95*, s. 51. Terence Creagh Coen, *The Indian Political Service A study in Indirect Rule*, London, Chatto&Windusi, 1971, s. 30.

102 Hodong Kim, *Holy War in China*, Stanford University Press, 2004, s. 146. Ella Sykes, *Through Deserts and Oases of Central Asia*, London, Macmillan&Co, 1920, s. 290. Ella Sykes, *Through Deserts and Oases of Central Asia*, London, Macmillan&Co, 1920, s. 290.

103 *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, s. 199.

104 Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 120. Geniş bilgi için bkz: T. D. Forsyth, *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, s. 460- 490. H. Trotter, "On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, under Sir T. Douglas Forsyth", in 1873-4, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 22, no. 4, 1877-1878, s. 287-291. H. W. Bellew, *Kashmir and Kashgar*, London, Trübner&, Co, 1875. T. E., Gordon, *The Roof Of The World*, Edinbrg Hedmonstonand Douglas, 1876, s. 57.

105 Boulger, *The Life of Yakoob Beg*, s. 232.

Lord Mayo'dan sonra Hindistan Genel Valiliği'ne atanan Lytton zamanında da Kaşgar Devleti-İngiltere ilişkileri iyi gitse de, Forstyh'in modern bir ordunun Karakurum'dan geçmesinin pratik olmadığı ve Hindistan'a yönelik Keşmir'in kuzeyinden bir saldırının çok zor olduğu yolundaki ayrıntılı raporu¹⁰⁶ ile hem Yakub Beg'den istediği ticari talepleri karşılayamaması hem de Mançuların bölgede tekrar nüfuzunu artırmaya başlamasıyla İngilizlerin Kaşgar Devleti'ne dönük dostane ilişkilerden ve desteklerden uzaklaşmasına yol açmıştır.¹⁰⁷ Yakub Beg ise İngilizlerden beklediği gerekli desteği alamadığı için Rusya'ya yaklaşmış; İngilizlerle yaptığı bu anlaşmanın Rusları rahatsız etmesinden ve onların da aynı talepleri istemelerinden çekindiği için Rusya ve İngiltere'ye karşı eşit mesafede dostluk geliştirmek istemiştir.¹⁰⁸ Bu nedenle elçi olarak atanan Shaw'a, "Doğu Türkistan'ın Osmanlı Devleti'ne tabi olduğunu bu sebeple Osmanlı Devleti'nin izni olmadan görevine devam etmesinin mümkün olmadığını" bildirmiştir.¹⁰⁹ Bunun üzerine Shaw, 1875 yılında Hindistan'a geri dönmüştür. Bütün bu gelişmelere rağmen iki ülke arasındaki ticari ve siyasi faaliyetler Yakub Beg'in vefatına kadar iyi yönde gelişmiştir.¹¹⁰

Sonuç

Kaşgar Devleti ve İngiltere arasında diplomatik ilişkilerin ilk adımı 1870 yılında atılmış, resmi olarak da 1874 yılında imzalanan ticaret anlaşmasıyla başlamıştır. İki tarafın da bu ilişkideki ortak amacı kuzeyden Hindistan'a doğru inmeye çalışan Rusya tehdididir. İngiltere, hem Rusya ile aralarında tampon devlet olarak gördüğü Kaşgar Devleti'yle dostluk kurarak bu sayede Rus tehdidini önlemek istemiş hem de Doğu Türkistan'ın ticari potansiyelinden faydalanmayı amaçlamıştır. Yakub Beg ise, hem Batı hem de Doğu Türkistan'daki amaçlarını gerçekleştirmede kendisini bir engel olarak gören ve bu engeli ortadan kaldırmak isteyen Rusya'ya karşı güney komşusu İngiltere'den destek alarak devletini korumayı öncelikli hedef edinmiştir.

106 Tsing Yuan, Yakub Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Ter. Eşref Bengi Özbilen, s. 87, Aralık 1993, 77.

107 Hsü, *The Ili Crisis*, s. 143. Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 121-122.

108 Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 122.

109 Yakub Beg, 1873 yılında İstanbul'a bir elçi göndererek Osmanlı Devleti'nin tabiliğine girmek istediğini belirtmiştir. İsteği kabul edilen Yakub Beg'e Sultan Abdülaziz tarafından "Emir" unvanı verilmiş, o da Padişah Abdülaziz adına para bastırmış ve hutbe okutmuştur. Mehmet Atif, *Kaşgar Tarihi - Bâis-i Hayret Ahvâl'i Garibesi*, edit. Vehbi Günay, Cahit Telci, İsmail Aka, Kırıkkale, Eysi Kitap & Yayın, 1998, s. 298.

110 Kaushik, *Central Asia in Modern Times*, s. 121-122.

İngiltere, bölgede yaptığı araştırmalar neticesinde Rusların Doğu Türkistan üzerinden güneye inmesinin çok zor olduğunu anlayarak siyasi olarak rahatlamış, ticari olarak da Kaşgar Devleti'nden beklentilerini karşılayamamıştır. Bu nedenle Kaşgar Devleti'ne karşı ilgisi kısa sürmüş, zamanla da yok olmuştur. Yakub Beg'de Rusya'ya karşı İngiltere'den beklediği gerekli desteği yeterince bulamamıştır. Bu nedenle 1875 yılından itibaren hem Rusya hem İngiltere'ye karşı denge politikası yürüterek devletin varlığını korumaya çalışmıştır.

Kaynakça

Adler, G. J., *British India's Northern Frontier 1865-95*, The Royal Commonwealth Society By Longmans, 1963.

Adolphe, Herman - Schlagintwest, Robert De, *Route-Book of the Western Parts of the Himalaya, Tibet, and Central Asia; and Geographical Glossary*, edit Robert Schlagintwest, London, Trübner & Co, 1863.

Analysis by Lord Tenterden of the Papers Presented to Parlimentaent Respecting Central Asia 1838-1878, Foreign Office, 1878.

Autobiography and Reminiscenses Sir Douglas Forsyth, edit Ethel Forsyth, London, Richard Bentley and Son, 1887.

Bellew, H. W., *Kashmir and Kashagr*, London, Trübner & Co, 1875.

Boulger, Demetrius Charles, *The Life of Yakoob Beg*, London, H. Allen & Co, 1878.

Coen, Terence Creagh, *The Indian Poitical Service A Study Indrectt Rule*, London, Chatto & Windusi, 1971.

Çelik, Muhammed Bilal, “1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2009.

Davies, R. H., *Report on the Trade and Resources of the Countries on the North Western Boundary of British India*, Lahore, Goverment Press, 1862.

Doğan, Orhan - Erdoğan, Aysel, “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 16, s. 3, 2017.

“Forsyth’s Mission to Yarkund”, *The Times*, 31 August 1871 Thursday, s. 4.

Forsyth, T. Douglas, “On the Transit of Tea from North-West India to Eastern Turkestan”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 13, no. 3, 1868 -1869.

Forsyth, W., “Obituary: Sir T. Douglas Forsyth, K. C. S. I., C. B.”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, vol. 9, no. 2, Feb. 1887.

Forsyth, T. D., *Report of a Mission to Yarkund in 1873*, Calcutta, Foreign Department Press, 1875.

Gordon, T. E., *The Roof of the World*, Edinbrg, Hedmonstonand Douglas, 1876.

Hansard's Parliamentary Debates, vol. CXCIV, 1868-1869.

Hansard's Parliamentary Debates, vol. CXLIX, 1858.

Hansard's Parliamentary Debates, vol. CCXV, 1873.

Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

Hayward, G. W., "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 14, no. 1, 1869-1870.

Hee-Soo, Cemil Lee, "Döngen", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, 1994.

Henderson, George, *Lahore to Yarkand Incidents of the Route and Natural History of the Countries Traversed by the Expedition of 1870, Under T. D. Forsyth*, London, L. Reeve & Co, 1873.

Hopkirk, Peter, *The Great Game in Asia*, London, John Murray, 1990.

Hsü, Immanuel C.Y., *The Ili Crisis: A Study of Sin-Russian Diplomacy, 1871-1881*, Oxford, Clarendon Press, 1965.

Hunter, W. W., *A life of the Earl of Mayo, 1875, I*, London, Smith, Elder & Co, 1876.

Ibrahim Khan, "Route of Ibrahim Khan from Kashmir through Yassin to Yarkand in 1870", *Proceedings of the Royal Geographical Society*, 15, 1870.

Johnson, W. H., "Report on His Journey to Ilchí, the Capital of Khotan, in Chinese Tartary", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 37, 1867.

Karadeniz, Yılmaz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 20, Aralık 2009.

Kaushik, Devendra, *Central Asia in Modern Times a History from the Early 19th Century*, Moscow, Progress Publisher, 1970.

Keay, John, *When and Men and Mountains Meet the Explorers of the Western Himalayas 1820-75*, London, John Murray, 1977.

Kim, Hodong, *Holy War in China*, Stanford University Press, 2004.

Kolesniou, Aleksandr, *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdiyeva, Ankara, TTK Yayınları, 2010.

"The Late Yakoob Beg of Kashgar", *The Westminster Review*, vol. LIV-New Series, July and October, 1878.

Ledonne, John P., “The Geopolitical Context of Russian Foreign Policy: 1700-1917”, *Acta Slavica Iaponica*, vol. 12, 1994.

Mehmet Atıf, *Kaşgar Tarihi - Bâis-i Hayret Ahvâl'i Garibesi*, edit. Vehbi Günay, Cahit Telci, İsmail Aka, Kırkkale, Eysi Kitap & Yayın, 1998.

Millward, James A., *Eurasian Crossroads A History of Xinjiang*, New York, Colombia University Press, 2007.

Mir Izzet Ullah, “Travels Beyond the Himalaya”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, İng. çev. H. H. Wilson, vol. 7, no. 2, 1843.

Montgomerie, T. G., “On the Geographical Position of Yarkund, and Some Other Places in Central Asia”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 36, 1866.

_____, “Report of the Mirza’s Exploration of the Route from Caubul to Kashgar”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 15, no. 3, 1870-1871.

“Obituary: Mr. W. H. Johnson”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, vol. 5, no. 5, May 1883.

Özcan, Azmi, “İngiliz Sömürgeciliği, TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 22, 2000.

Özcan, Besim, “Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. I, s. 2, 2007.

Özer, Meryem, “Robert Shaw’un “Visits to High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): and Return Journey Over the Karakoram Pass” Adlı Eserinin Değerlendirilmesi, Tercüme ve Tahlili”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

Parliamentary Papers, 1857-58, vol. 62, Part I., 1858.

Parliamentary Papers, c. 67, XLII.

Rapson Edward James, “Forsyth, Thomas Douglas”, *Dictionary of National Biography*, vol. 20, New York, Macmillan and Co, 1889.

R.H.V., “Montgomerie, Thomas George”, *Dictionary of National Biography*, vol. XIII, London, Smith, Elder&Co., 1909.

Rawlinson, Henry, *England and Russia in the East*, London, Dradbury, Agnew&Co, 1875.

Rawlinson, H. C., “Opening Adress of...” *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. XVI, no. 1-5, 1872.

_____, “Extracts of Letters from Members of Mr. Forsyth’s Mission to Kashgar Relating to the Geographical Results of the Mission”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 18, no. 4, 1873-1874.

Russia’s Marc Towards India by an Indian Officer, Vol I, London, Sampson-Low, Marston&Company, 1894.

Sergeev, Evgeny , *The Great Game, 1856–1907: Russo-British Relations in Central and East Asia*, Woodrow Wilson Center Press / Johns Hopkins University Press, 2013.

“Schlagintweit”, *Encyclopædia Britannica*, vol. XXIV, New York, 1911.

Schuyler, Eugene, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja II*, New York, Scribner, Armstrong & Co, 1876.

Shaw, Robert, “Central Asia in 1872”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, vol. 16, no. 5, 1871-1872.

Soucek, Svat, *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, 2000.

Strachey, H. - Edwardes, Herbert B., “On the Death of M.Adolphe Schlagintweit”, *The Royal Geographical Society of London*, vol. 3, no. 4, 1858-1859.

Sykes, Ella, *Through Deserts and Oases of Central Asia*, London, Macmillan&Co, 1920.

The Parliamentary Debates, vol. CXCVII, 1869.

The Times, 25 January, 1873, s. 2.

Trotter, H., “On the Geographical Results of the Mission to Kashgar, Under Sir T. Douglas Forsyth”, in 1873-4, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London* , vol. 22, no. 4, 1877-1878.

Vambery, Arminius, *Central Asia and the Anglo-Russian Frontier Question*, London, Smith, Elder&Co, 1874.

Waller, Derek, *The Pundits, British Exploration of Tibet and Central Asia*, The University Press of Kentucky, 1990.

Wariko, K. B., “19. Yüzyıl Boyunca Çin Bölgesindeki Türkistan’ın Durumu: Sosyo Ekonomik Bir Çalışma”, *Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, çev. Utku Işık, c. 2, s. 3, 2020.

Wusiman, Paizula, “A. N. Kuropatkin ve Onun Kaşgarya Adlı Eseri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Yarkand (Forsyth Mission), London, Government of India-Foreign Department-Political, 1871.

Yetişgin, Mehmet, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, s.16, 2006.

Yuan, Tsing, “Yakub Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan’ındaki Müslüman Ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Aralık 1993.

Yule, H. - Pundit, Munphool - Buksh, Faiz, “Papers Connected with the Upper Oxus Regions”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 42, 1872.

